

Keserü Katalin

Toroczkai Wigand Ede* és Kós Károly, avagy a „székely stílus”

Kevesen tudják Erdélyben, hogy azon házak egy része, melyek a 20. század elején „Kós Károly-stílusban” épültek, nem is az erdélyi építész, hanem egy ugyan-csak sokoldalú budapesti tervező munkái.

Wigand Ede 1907 és 1914/15 között élt és dolgozott Marosvásárhelyt, s ezenközben szövődött furcsa barátsága Kós Károllyal.¹ Noha voltak közös műveik is, és első látásra épületeik alig megkülönböztethetőek, építészet-felfogásuk merőben más. Mindazonáltal felmerülhet — nemcsak kettejükre vonatkozóan — egy közös stílusfogalom neve, ami részben az általuk forrásként tekintett erdélyi építkezési hagyomány alapján határozható meg, részben a századforduló nemzetközi, az építészetet és iparművészetet átható Arts and Crafts mozgalmának² köszönhető. Ebben a mozgalmában a lakóház (családi ház), annak berendezése és környezete a legfontosabb műfaj/épülettípus, aminek kialakításához mindenütt a helyi tradíciók jelentették a forrást.

I.

A lakóház mint építészeti feladat — az építészettörténet felől nézve — az egyszerűhöz való visszatérést jelent, a minta (a forrás) pedig egy addig perifériális, nem műépítészeti (nem építészettörténeti) jelenséget, amit építési gyakorlatnak, a mindennapok kultúrája részének nevezhetünk. Ez két olyan meghatározottság, ami a művészet addigi, stílusfejlődésre alapozott történetében fordulópontként értékelhető: újrakezdés, mégpedig nem (csak) a „magas” művészet birodalmán belül kimunkált eszközökkel. Következmenyei több irányban is nyomon követhetőek: felvetik a kérdést, hogy az Arts and Crafts stílusként definiálható anyanyelvűsége (vernakularizmus): az addig számon nem tartott vidéki építészet anyagaiban és technikáiban rejlő lehetőségek felfedezése és kimunkálása hasonló jelenség-e, mint a 19. század végén a műépítészetben kimutatható redukció és eszközváltás: a mérnöképítészet új anyagai, technológiai elemi tulajdonságainak és lehetőségeinek kutatása és alkalmazása. Ha csak részben is igennel válaszolunk e kérdésekre, a 19. század vége, a századforduló művészetében olyan horderejű változást tapasztalunk, melyben egyidejűleg az új tudományosság és a hagyományos tudás alapján értékelődött át és bővült a művészet fogalma, a művészetek és a kultúra viszonya. Azaz a későbbiekben a modernség több irányú kiteljesedésével számolhatunk, melyek közül az egyik, a hagyományt felkaroló a jövő, a fenntartható fejlődés számára fontosabb lehet, mint az energiaigényes technológiával élő másik. Az előbbihez a lakóház kiindulópont (kísérleti terep) volt.

A. Nem tekintve most a modernség sokat taglalt összefüggését a mérnöképítészet általános gyakorlattá

válásával, a művészettörténetben innovációként regisztrálhatunk egy sajátos, a 19–20. század fordulóján a művészetben megjelent szemléletet is, amely a helyi sajátosságok felfedezésén, a másutt is megtalálható, hasonló jelenségekkel való rokonságuk felismerésén nyugodott, s amit regionalizmusnak nevezhetünk. Ennek vonzataként a művészettörténet-írás hagyománya szerint kiemelt művészeti központok és a mellékesnek tekintett provinciák, perifériális régiók (Európa java része: Észak-, Kelet- és Közép-Európa), amik viszont a központok alkotóinak is érdeklődési körébe estek, egyenrangúakká váltak a művészetben, majd — jóval később — ennek történetében is.³ A 20. század végi, közép-kelet-európai rendszerváltoztatások, melyek a korábbinál erősebb érdeklődést váltottak ki a nyugati civilizációban e geopolitikai régió s művészete iránt, egyúttal a régió mai, kortárs művészetébe és művészetkritikájába is a szemléletváltás igényét hozták.⁴ Kutatási témaként jelent meg a régió művészetének közelmúltja, országainak egymás közti művészeti kapcsolatrendszere.⁵ Ugyanakkor a mai, nemzetközi „új művészet”-ben újra és minden eddiginél szélesebb körben a helyi kulturális gyakorlatokra épülnek a kortárs művészeti formák, és az „új művészettörténet”-ben a művészet társadalmi szerepére és összefüggéseire kerül a hangsúly. Ezek nemzetközisége a harmadik világra is kiterjed, társadalmi-politikai szempontból posztkoloniális korszakunkban.

B. A kortárs művészet és a mai kultúratudományok társadalmi érdeklődésének jelentőségével vethető össze a múlt századfordulónak a parasztság foglalkoztatottságát és jövedelmét biztosító háziipari szervezete és az erre épült magyarországi Arts and Crafts is. A mozgalom szociális és szubjektív igényeket kielégítő falusi műépítészete a modern kor problémáira adott válasznak, innovációnak tekinthető.

A magyarországi művészettörténet mégsem számol a századfordulóval úgy, mint fordulóponttal, jöllehet a Németh Lajos által szerkesztett akadémiai kézikönyv (*Magyar művészet 1890–1919*, Budapest, 1981), hatalmas anyagával, kellő alapot szolgáltat hozzá. Az ezt követő kisebb, a 19–20. század történetét mint összefüggő egészt tekintő⁶ kézikönyvek a kérdést megkerülik, s a századforduló jelentőségét a kézikönyvhöz képest csökkentik.

Az építészettörténet-írásban azóta is — a kor saját fogalmihoz igazodva — „népies törekvések”-nek vagy — a stílustörténetet követve — „nemzeti stílustörekvés”-nek nevezik az Arts and Crafts meghonosodását, amikor a századforduló egymást megtermékenyítő, párhuzamos stílusaival foglalkoznak.⁷ Számos olyan életműre hívják fel azonban így is a figyelmet,⁸ melyek a műépítészetre (stílustörténetre) és mérnöképítészetre sarkított leírásokban nem szerepeltek. A kulturális

gyakorlat helyi hagyományára és a „magas művészet” újításaira is támaszkodó Arts and Crafts megfelelő alkalmazása a művészettörténet-írásban tehát hiányzik.

Mi sem kézenfekvőbb, minthogy egy száz évvel ezelőtti, regionális jelenséget, egy addig figyelmen kívül hagyott kultúra felbukkanását a művészetben, jelesen Kós Károly vagy Toroczkai Wigand Ede erdélyi „dialektusát” vizsgálat tárgyává tegyük.

II.

Erdély, s ezen belül a Székelyföld hagyományokban (kultúrában) és természeti kincsekben gazdag, gazdaságilag szegény volt. Magyarországon a művészeti mellett a politikai regionalizmus e tájegység és a hasonló felzárkóztatására törekedett (rutén és székely akciók az I. világháború előtt).⁹ Ebben vett részt a belsőépítész, építész és kerttervező Toroczkai, a Székelyföldön, majd Kárpátalján. Feltételezésem szerint Kós Károly, a marosvásárhelyi Radó Sándor s a Fiala építészek tagja, Zrumeckzy Dezső is dolgoztak a programban.¹⁰

Az Arts and Crafts mesterei a házat az élettevékenységek színhelyének, otthonnak tekintették, így az épület és a belső valamint a külső környezet együtt jelentett számukra tervezői feladatot. Kós és Toroczkai egyaránt terveztek épületet,¹¹ bútorokat, könyveket, színes ablakokat (Toroczkai kerteket és lámpákat, szőnyeget is), s irodalmi, könyvtervező tevékenységük is jelentős és érdekes. Kettejük közt — az építészeti szempontjából — azonban van egy lényeges különbség, ami iskolázottságukból fakadt. Toroczkai ugyanis az Iparművészeti Iskolában tanult, majd bútorok kiviteli terveit készítette az Országház számára, míg nem bútortervezőként vált önálló és sikeres alkotóvá 1900-ban, részben az Arts and Crafts-bútorok ún. deszkastílusához igazodva. Építészetszemlélete ennek nyomán, az egyes bútorokból illetve az enteriőrökből, ezek helyéből és kapcsolataiból alakult ki, mindenfajta építészettörténeti tanultság, szabály vagy rendszer ismerete nélkül.¹² Ideális alanya volt az építészeti újrakezdésének az ezt kívánó korban. Hiszen az egyszerű paraszti építészetet ismerte, Magyarországon és Erdélyben is, a parasztbútorok tanulmányozása révén, amit a deszkastílus hazai változata kidolgozásának érdekében végzett. Viszont a házat körülvevő környezet sem került el figyelmét, s ennek a három területnek a paraszti kultúrában összefüggő, praktikus, sajátosan (organikusan) racionális volta és esztétikai minősége sem.

Jóllehet Kós Károly bútorművészeti és belsőépítészeti tevékenysége még feldolgozásra vár, s noha tudjuk, hogy építész hallgatóként és későbbi pályázataiban — az előírásoknak megfelelően — olykor belsőépítészeti elképzelések egészítik ki az épületek rajzát,¹³ hogy az *Erdélyország népének építése* című könyvét készítve (1907) enteriőröket is rögzített, nála nem a bútorokból kiinduló új, megnyíló térszerkezettel, inkább az épülettömeget kitöltő, zárt enteriőrformákkal találkozunk.

Toroczkai az Arts and Crafts ismert, angol stílusában, de annak egyéni változataként építette *Öccse házat* (1908), egy emeletes mátyásföldi villát. Alaprajza szerint az egész földszinti tér átjárható, folyamatos; emellett a belső terekből kiinduló tervezésnek köszönhetően aszimmetrikus az épület: a teraszok az ellentétes sarkokon jelennek meg, a kertre nyíló nagy ablakokkal ellentétes oldalon a nyeregvető mélyen lenyúlik, intimebb belső tereket fedve le stb. Ebből a stílusból és módszerből eredt marosvásárhelyi villáinak modernizmusa. A *Bernády-házon* (1909) a helyi építészeti nyelvre utaló elemek nincsenek; az Arts and Crafts kizárólag az intim térből mint építészeti alapelemből építkező szemléletével van jelen benne. Többi marosvásárhelyi villái — egy kivételével — ezt az utat képviselik.¹⁴ Ebből körvonalazhatók Toroczkai gondolatai az épület funkciója és stílusa vonatkozásában: a modern, épülő polgár város számára modern villákat tervezett, középületeivel viszont — amint erre a *Kereskedelmi és Iparkamara* épülete utal — a város múltjára utalt.

A Bernády György polgármester által Marosvásárhelyre hívott Kós Károllyal mindkét típusú építészeti feladaton dolgoztak együtt: Kolozsvárra a *Folyovits-villát* tervezték, Marosvásárhelyre *Maros-Torda Vármegyeházát*.

A *Folyovits-villában* (1910) kettejük szemlélete keveredett: Toroczkai modern, belülről induló, aszimmetrikus tér- és geometrikus formakoncepciója a műépítészetben iskolázott Kós egyenletes homlokzati tengelyelosztásával valamint vernakularizmusával vegyült.

Megyeház-tervük mindkettejük életművében az első középület (1909),¹⁵ azonban nem valósult meg, pedig historizáló (az európai városházák, a vármegyeházák hagyományán alapuló) alaprajzával és homlokzati elemeivel a városi középület-építészet érvényes példáját alkották meg. A négy, udvart közrefogó, három szintes és alagsoros épületszárnyban körbefutó folyosókra fűzték a helyiségek sorát, az egyik homlokzatot toronnyal emelték ki. A torony formája és a többi, hangsúlyos tagolóelem azonban máshonnan ismert. A sarkokat bátyaszerű, kerek tornyokkal erősítették, ami Kós és Jánszky Béla zebegényi templomának kis, kerek saroktornyára rímel.¹⁶ A középrészt minden oldalon különbözőképpen hangsúlyozták. Az első zebegényi tervektől (1908) eltérő, ott megvalósult, félköríves kapuzat a főhomlokzaton, a templom magas, háromszögű oromzatának trapéz formában végződő ablak-sora és tornya a megyeház-terv városközpont felőli homlokzatán tűnik fel. Ezekből a modernizált, de középkorias elemekből s Kós vagy Toroczkai korábbi házterveinek kerek oldalépitményei alapján¹⁷ arra következtethetünk, hogy a finn Arts and Crafts mozgalomnak a monumentális építészetben is megjelenő sajátosságai, melyek az 1900-as párizsi világkiállítás óta ismeretesek voltak ugyan a magyar művészek előtt, de különösebben csak a finn-magyar kapcsolatok megerősödése idején foglalkoztak velük,¹⁸ meghatározták

1. kép. Toroczkai Wigand Ede: Torda, Földművesiskola, 1910. Fotó: Keményfi Róbert

a magyarországi Arts and Crafts jellegét.

A marosvásárhelyi torony azonban már nem stilizált, mint a zebegényi, hanem a négy fiálás kalotaszegi toronytípust jeleníti meg, s testesebb formában, mint az ugyanekkor tervezett madárháznál a budapesti állatkertben. Mindkettő forrása Kós említett kéziratában s a kalotaszegi tanulmányútjai során (1907, 1908) készült rajzaiban¹⁹ található. Ezt erdélyi, anyanyelvi elemnek nevezhetjük az építészetben. Úgy tűnik a fentiekből, hogy a megyeháza tervén a historizálás, a finn példa és a vernakuláris elem együtt jelent meg.

Kósnak még ugyanabban az évben s később is többször nyílt alkalma hasonló feladatnak hasonló módon eleget tenni, Toroczkainak azonban csak kétszer: előbb a tordai mezőgazdasági iskolával, majd a marosvásárhelyi *Kereskedelmi és Iparkamara székházával* (1911).

A Székely akció keretében született *Tordai földművesiskolát és szállásházat*²⁰ részben a városi épület historizáló, részben modern szemléletű megoldása jellemzi. A mai Str. Agriculturiin három Toroczkaihoz köthető épület áll, jóllehet élete során csak kettő reprodukcióját közölte. Egyikük néhány apró, az ablakokat érintő változtatástól eltekintve ma is őrzi eredeti formáját: egy téglá és egy kör alaprajzú épülettest kombinációját, amit majd későbbi építészetében is felhasznált. A téglatest elé, a középtől kissé eltolva, aszimmetrikusan elhelyezett kerek, toronyszerű (de magasságával nem kiemelkedő) épületrész ívét a mellette, az oldalsó, magasra helyezett bejáráshoz felvezető lépcsősor mellvédjének íve megismétli, s ívesen lekerekítettek a téglány alakú épülettest sarkai is. Az így lendületes kompozícióba foglalt épülethez idomulnak a részdetők egymásba illesztéséből alakult tetőszerkezet ablakainak hullámos formái (1. kép). A ma lakásként funkcionáló épület közelében egy ha-

sonló áll, ám ennek szimmetrikus volta, az épületesetek külön-külön tetői a kisebb, azonos elemek ellenére valószínűsítik, hogy csupán utánzata a Toroczkai-épületnek, vagy az ő terve nyomán, de már nem a felügyeletével készült.

A magas, emeletes, egykori szállásház a mai kísérleti állomás lehet. Hajdan ez is egy téglatestből és kerti, déli oldalán egy kerek, keleti belépővel (ácsorgóval) megtoldott, mellvédje felett nyitott épületrészből állt, mely feltehetően fedett teraszként funkcionált. Rövid faoszlopok által tartott, nyereggel megtoldott fél kúp-tetője az épülettetthez támaszkodott. A téglány alakú épület eredeti méretei a fennmaradt, a keleti és kerti nézetet mutató sarokfotóról nem derülnek ki. Ma három részből áll: a két szélsőben a terem, a középsőben a lépcső (alatta WC-vel) és galéria, a pincelejáró illetve a padlásfeljáró található. Ez utóbbi egység a másikatnál keskenyebb, így az épület utcai, északi homlokzatának ez a része beugratott, miáltal a termekhez kívülről külön bejárat is vezet.

A félköríves épületrész ma már nincs meg, s a megmaradt, sarkainál legömbölyített, téglány épület a keleti oldalon kibővült egy keresztszárnnyal. A nyugati homlokzat megőrizte aszimmetriáját, csak az ablakok formái változtak meg idővel (2. kép). A barátságos, egyúttal dinamikus, íves épületrészek és sarokmegoldások együttese Toroczkai újítása.

A marosvásárhelyi *Kereskedelmi és Iparkamara* épülete különösen érdekes, mert Toroczkai új, a nyitott enteriőrökből eredő, áramló tér-alapú épületkoncepciója valósult meg, lényegében egy (reprezentációs teret is magába foglaló) irodaházban. Az ívelt és szögletes, geometrikus épülettetsekből álló, alapvetően modern térszerkezetű székházat Toroczkai historizáló köntösbe öltöztette (a félköríves, teraszt hordozó épületrész bástyaszerű kiképzésével, kőkeretű, záróköves ablakokkal, kő lábazattal stb.).

Az a városépítészeti koncepció, amely az 1909-es terv szerint mindkettejüket jellemezte, hogy ti. a városi középülethez a városi múltat idéző elemeket és anya-

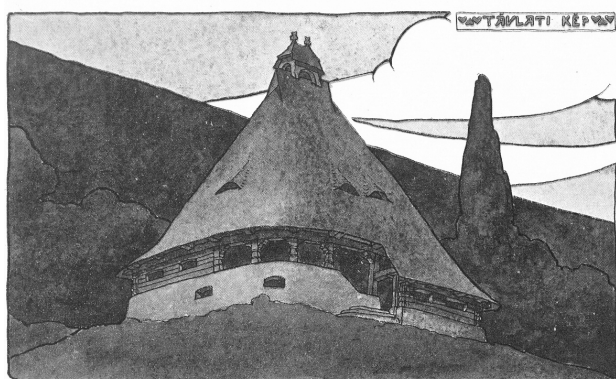
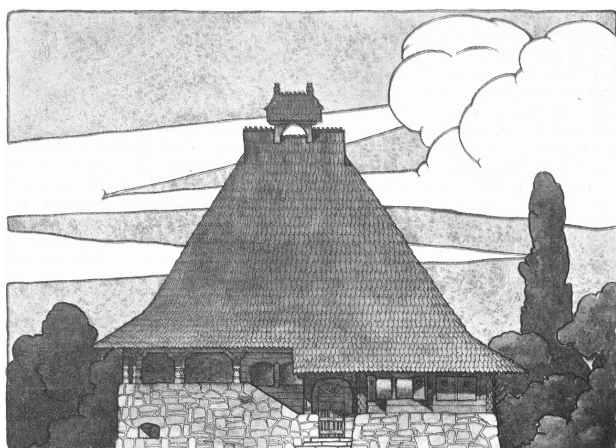

2. kép. Toroczkai Wigand Ede: Torda, a földművesiskola szállásháza, 1910. A szállásház mai képe a kerti homlokzatról. Fotó: Benkő Katalin

gokat használnak fel, viszont — amint Toroczkai marosvásárhelyi házainak modernista stílusából kiolvashatjuk — a városi házakat puritán módon, az Arts and Crafts elemeit redukálva gondolják el, Kóst a továbbiakban nem kötötte meg: az 1909–10-ben tervezett marosvásárhelyi *Közüzemek* kétszer két (lakó)épületét a parasztházak módján fedte le, s az egyik blokkot kalotaszegi toronnyal is megtoldotta. Noha egyéni stílusuk és szemléletük alapjaiban különbözött, később mégis, közös jelzővel, népiesnek nevezték őket, ezt a „stílust” pedig a városokhoz nem illőnek nyilvánították.

III.

A közös tervezéseknek azonban más következményei is voltak: egy huruba-típusú, magas nyeregtetős, olykor oromzatos háztípus kapott hangsúlyt Toroczkai vidéki építészetében.²¹ R. Berde Mária *Szentségvivők (Erdélyi regény)* című kulcsregényében olvashatunk a korszak értelmiségét érdeklő hegyvidéki kunyhóról: hősei „Hurubákhoz értek, amelyek egybe voltak építve az istállóval, a tyúkóllal, mint a földből együtt kivetődő gombok. Az alacsony falakra óriási mokány süveg alakban volt ráhúzva a tető. Kerítésnek, udvarnak, utcának még nyoma se. Háztól házig negyedórát tartott” (ti. az út köztük).²² Kós ezt a magányos hegyi háztípust rögzítette korábban *Kis vidéki ház tervén*, „Kísérlet székely népies irányban” felirattal (3.kép).²³ Torocz-

3. kép. Kós Károly: Kis vidéki ház terve

kainak a vármegyeház-pályázaton kapott díj alapján a kalotaszegi, sztánai hegyoldalba képzelt, a hegyvidéki építési hagyományt alapul vevő, mélyen lenyúló tetővel borított-védett, lényegében egyterű, belül kétszintes épületterve (*Hurubám*, 1909) akár közös, vernakuláris stílusuk emblémája is lehetne.²⁴ A környezetbe illeszkedő épület terve egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a népi építési gyakorlatból mintául vett formákat, elemeket — tovább gondolva — hasonló természeti és épített környezeti körülmények között alkalmazta. Megvalósítására a magának Erdélyben tervezett házak (lásd még: *Hímes udvar*, 1911) esetében ugyan nem nyílt módja, de a Székely akció keretében tervezett székelyföldi népházak, gazdakörök és boltok illetve a Vallás és közoktatási minisztérium ottani és a katolikus egyház iskolaépítő programja keretében igen.²⁵

Érdemes itt utalni arra, hogy Bartók Béla 1907 júliusában ment először gyűjtőútra Erdélybe, a Székelyföldre. „Megtaláltam a székely népdaltípusokat” — írta akkor, s az *Este a székelyeknél* című zongoradarabja szerint ezek egyike az ereszkedő, pentaton (régí stílusú) dallam lehetett, amit a darabban érintetlenül bemutat, néhány kísérő hanggal vagy akkorddal. Toroczkainak már voltak székelyföldi építészeti tapasztalatai, s *Az én falum* című, 1907-es rajzsorozata (a *Művészetben*) ezek átírása. A mélyen leereszkedő (vagy másképpen: magas) nyeregtető megjelenik a rajzokon, de két forrásra utalva. Megkülönböztethető az oromzatos, magas nyeregtető a nagy alapterületű épületeknél, valamint a szarufában végződő, hurubaszerű tetőzet, mely kis házakat fed, azok minden oldalára lenyúlva (három rajz *Lakóház* címen). Kós *A Ház* című folyóiratban publikálta erdélyi építészeti tapasztalatait, melyek közül az alsíki székely ház mellett a sárvásári és bánffyhunyadi régi házak huruba-típusok, s e típus erdélyi elterjedtségét mutatják.²⁶ Konkrét gyűjtéseinek eredményét Toroczkai majd a *Cserényes házak* s más, az 1910-es években kiadott könyveiben tette közzé. Az előbbiben a *Küs Curia*, a *Régimódi kemény csűr*, a *Sátoros keményű sövényház* huruba-típusok.²⁷

Toroczkai az olyan építészeti alkotásaiban, mint amilyen a *Hurubám* terve illetve néhány, hasonló szerkezetű épülete, az általa is megtalált nyelven kezdett el beszélni. Ez alapvetően különbözött az építészettörténetben nyilvántartott, hierarchikus építészeti nyelvtől, ugyanis nem emelt ki főhomlokzatot a különböző nézetek közül, hanem egyforma hangsúllyal képezte ki őket, természetesen a funkciónak megfelelő részletekkel. A székelyföldi építési hagyományt a maga építészeti ötleteivel Toroczkai megtoldotta, ezzel későbbi, szociális szempontokat érvényesítő tervezői munkásságának alapjait (gazdaságosság, minimális alapterületen maximális térkihasználás, otthonosság) dolgozta ki.

Dombos, hegyvidéki falvakba tervezett iskolái a Nyárad mentén vagy a Mezőségen, Kézdiszéken, Háromszéken lényegében a huruba koncepcióját követik.

Legtisztabban a *komlódi*, ma üresen álló,²⁸ pusztuló iskola példázza, melynek négyzetes alaprajzára egyetlen tantermet s fölötte a tanítólakást magábafoglaló, mélyen lenyúló sátozottóval védett tetőteret emelt.²⁹ A helybeliek emlékezete szerint ilyen volt a közeli, már lebontott *nagycégi iskola* is. (Publikált tervén — 1910³⁰ — azonban a tanítólakás a tanteremmel egy szinten, azzal derékszöget alkotva kapott volna helyet. Hogy milyen lehetett valójában, s mikor épült, még nem sikerült kideríteni.) A mára elrománosodott Komlódéhoz hasonló *Mezőújlak iskolája*,³¹ annyi különbséggel, hogy alaprajza nyújtott, téglalap, két tanterem számára, jóllehet eredeti terve szerint (1912) ez is egy tantermes lett volna.³² A tanítólakás csak az egyik fölötti tetőteret foglalja el, mint Komlódon. Az első bővítést esetleg még Toroczkai végezhetette, amint az utca felőli nézet lekonytolt, oromzatos homlokzattá alakítását is. Ezzel ugyan mintha a hierarchikus épületszemlélet tört volna magának utat Toroczkai építészetiében, ám a tetőtéri lakás két kis ablakán kívül a homlokzati fal csupasz, nem hangsúlyozott. Tanítólakás nélkül, négyzetes alaprajzú, de két tantermes, magas nyeregvetős, huruba-típusú iskola lenne a *kézdialbisi* is³³ (1915), ha nem építették volna át. Nyereg-teteje a mai állapotban is felismerhető.

Ez az épülettípus Marosvásárhelyen is feltűnik. Radó Sándorhoz kötik, és 1905-re datálják az Erzsébetliget egykori *teniszpavilonjának* faépületét.³⁴ Mai ismereteink szerint a hegyvidéki hurubának ez lehetett az első, építész által tervezett változata, a fennmaradt képek szerint magas, szarufában végződő, három oldalon mélyen lenyúló, a főhomlokzaton a tetőtéri szint ablakaival, erkélyével megtört sátozottóval. Ez a főnézeti megoldás Radó lakóházain rendre visszatért, lekonytolt tetős — vagy a tetőre utaló, kis, kúp- vagy gúlaszerű tetőindítással a csúcsnál —, ereszes faormozattal, mely ablakokkal, olykor terasszal is tagolt (Str. Trébely 49., közüzemi őrlakás a Str. Furnicilor 1-ben, a Str. Erault. Petre Popescu 2-ben).³⁵ E homlokzati típus alapjaiban székely építési hagyomány.³⁶ Radó nyilvántartott, összetettebb házai közül ilyen részei vannak az egykori közüzemi őrlakásnak a Str. Calarasiloron, a hídfőnél; a közüzemek kapuépületének és a közüzemi őrlakásnak a Str. Kós Károlyon (1913).³⁷ Ez a megoldás Kósnál (*Nyáraló terve*, 1908, *Kis udvarház műteremmel*, Kolozsvár, 1907–1910, *Budapest Főváros Állat- és Növénykertje* számos épülete, 1908–1912) és Toroczkainál is megjelenik (udvarház-, vadászház- és egyéb háztervek 1908-tól), ám Toroczkai ragaszkodott a hurubatető tereket egybefogó szerepéhez. Valószínűleg ezt tekintette a hagyományos épülettípusban olyan művészi gondolatnak, mely őt továbbvitelére ösztönözte. A Radó-épületeken s Kós összetett tér- és tömegkompozícióiban a hurubatető nem „veszi szárnyai alá” a tereket, csak a felhasznált formák egyike a téregyüttesek lefedésénél (4. kép). A huruba-változatnak tekinthető, két kapcsolódó teret két, egymást metsző hurubatetővel lefedett épülettípusnál gyakorta háromszögű, vakolt oromzat jelenik

4. kép. Közüzemi őrlakás a str. Carpati és str. Furnicilor sarkán. Marosvásárhely, 1910–13. között

meg a tető helyett a főhomlokzaton. A homlokzati kiépzés az Arts and Crafts nemzetközi szokásai szerint történik, egyéni eltérésekkel. Régi fényképekről ilyenek tűnik Toroczkai *diódi iskolája*, melyet már a felismerhetetlenségig átalakítottak, de ma is (ma román) iskolaként működik (1912).³⁸ Hasonlóak Kós múzeumőri lakóházai Sepsiszentgyörgyön, a *Székelly Nemzeti Múzeum* területén (1911–13).

A három építész tehát Marosvásárhelyen azonos nyelven beszélt, de mindegyikük a maga módján. Vernakularizmusukat az különbözteti meg egymástól, hogy mennyiben tekintették a megtalált nyelvet — önmagából — tovább gazdagíthatónak (Toroczkai, olykor Radó is), illetve mennyiben egyszerűsítették le, és igazították az Arts and Crafts vagy a műépítészet nyelvéhez (Kós, olykor Radó is).

Toroczkai huruba-típusú falusi iskoláiról elmondható, amit Sváb Gyula ars poeticaként fogalmazott meg *Újabb állami népiskolák* című előadásában: „A népiskola a népnek büszkesége és gyönyörűsége. A falu díszé. És a népiskola építkezése nem is olyan könnyű feladat. Itt nem lehet nagyokat mondani. Itt nincsenek nagy dolyfös tornyok, puffogó frázisok — az egyszerű, mint a jóreggelt.”³⁹ De ki is kell egészítenünk, ha összevetjük a beszámoló rendkívül gazdag képanyagával, mely így is csak töredékét mutatja meg annak a 139 iskolának, amit a Vallás- és Köznevelési Minisztérium 1908-ban létesített műszaki osztálya segített addig a világra, Kertész K. Róbert vezetésével, Sváb Gyula közreműködésével. A parasztházak típusait alapul vevő építkezési program eredményei változatosak és modernnek, lényegében az Arts and Crafts építészet lenyűgöző példatára áll előttünk. Olykor Toroczkai aszimmetrikus, csak egyik oldalon mélyen lenyúló tetővel rendelkező háztípusa is felismerhető köztük (Sváb Gyula, Györgyi Dénes munkáin), és a szarufában végződő (igaz, nem oly magas) sátozottó is meg-megjelenik az épületeken.

Úgy tűnik a beszámolóból, hogy Toroczkai huruba-típusú iskolái még nem voltak ismertek a szerző előtt, hiszen 1912-ben épültek, vagy talán nem tartotta őket

elégge világosnak, áttekinthetőnek ahhoz, hogy az „államhatalom (...) tekintélyének” reprezentánsaiként is felfogott iskolaépületek között bemutassa őket. Valóban: Toroczkai kis alapterületű iskolái, melyekkel a minimális követelményeknek tett eleget (javarészt egy tanterem + kétszobás tanítólakás mellékhelyiségekkel), más módon vonták magukra a figyelmet. Nagy, világos ablakait vagy ablaksorait az oldalhomlokzatra helyezte, így a főnézet zárt lett, de a különleges, az alacsony falra boruló magas tetőzet miatt, amit általában keresztirányban fióktetővel toldott meg, a tanítólakás mellékhelyiségeinek ablakaival, az iskola messzire kiemelkedett a környezetből, s vonzó hatást gyakorolt. Alapját a meghittség igénye⁴⁰ és az elforgatás elve képezte: a tanterem és az emeleti lakás bejárata különböző oldalakra esik, amint ablakaik is másfelé nyílnak. A két, szorosan összefüggő, mégis különböző rendeltetésű tér egybekomponálásának épp ez a nem egyszerűen mellé- vagy fölérendelő módja volt az, amivel Toroczkai gazdagította a hagyományt, s ami, egyúttal, szociális célú építészetének is alapelvévé vált.

Iskolái közül, Erdélyben⁴¹ a legkorábbiak és az egyik utolsó is egyúttal templom (*iskolatemplomok Gálfalván, Backamadarason /1909/*⁴² és *Nyénpatakon /1915/*⁴³), a többiek pedig földszintesek. Közülük a magyardellői iskola rajzát közölte Sváb Gyula, említett tanulmányában, bár a többihez képest igen kicsiben. Ezek az épületek nem a magányos huruba típusát követik, de illeszkednek a falusi házak és templomok építési hagyományaihoz.

Mindazonáltal az építészek számára a huruba-típus és annak lekontyolt tetős, faoromzatos változata jelentette a székely házat. A névtelen alkotóknak köszönhető székely háztípus a három építész munkássága folytán a műépítészetbe „emelkedett,” s – alig megkülönböztethetően egymásaitól vagy az eredetiktől – egy építészeti anyanyelv részévé vált.

Jegyzetek

- * Nevének helyes írásmódja az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Lexikon-anyagában található feljegyzés szerint ez.
- 1 Erről Kós Károly: *Életrajz*. Szerk.: BENKŐ Samu. Budapest – Bukarest, Szépirodalmi – Kriterion, 1991.
 - 2 KESERÜ Katalin: *Az Arts and Crafts mozgalomról, a vernakularizmusról és a regionalizmusról*. Előadás a *Colligite fragmenta! – örökségvédelem Erdélyben* című konferencián. Budapest, ELTE, 2008.
 - 3 CUMMING, Elizabeth–KAPLAN, Wendy: *The Arts and Crafts Movement*. London, Thames and Hudson, 1991.
 - 4 *Regionalizmus és egyetemesség* című nemzetközi konferencia, Zsennye, 1991.
 - 5 Nálunk a *Természetesen* című kiállítás katalógusának az 1950-es évek közép-kelet-európai meghatározottságába betekintő tanulmányától (Budapest, Ernst Múzeum, 1994) a *Fluxus East* című vándorkiállításig (Budapest, Ludwig Múzeum,

2008).

- 6 BEKE László – GÁBOR Eszter – PRAKFAI Endre – SISA József – SZABÓ Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Budapest, Corvina, 2002. 218–224. A Magyar formanyelv fejezetben, „Lechnertől távolabb” címen, elsősorban stiláris szempontból tárgyalja a vernakuláris jelenségeket.
- 7 MORAVÁNSZKY Ákos: *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában*. Budapest, Corvina, 1988. és *Magyarország építészetének története*. Szerk. SISA József – Dora WIEBENSON. Budapest, Vince, 1998. Utóbbi a Fiala építészeknél – köztük Kós vagy Zrumeczky esetében is – említi az Arts and Crafts mozgalmat.
- 8 GERLE János – KOVÁCS Attila – MAKOVECZ Imre: *A századforduló magyar építésze*. Szerk. KÖRBER Ágnes. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- 9 BALATON Petra: *A székely akció története*. Budapest, Cartofil, 2004.
- 10 Az építészeket említő adatanyag híján csak az egyes épületek elemzésével juthatunk közelebb az akciók művészettörténeti jelentőségéhez.
- 11 Kós építészetéről: GALL, Anthony: *Kós Károly műhelye*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002.
- 12 Kivételnek tekinthető a *Fészkem* című pályamunkája 1903-ból, mely ugyan a funkcióik szerint megkülönböztetett helyiségek felcserélésével, de lényegében a parasztház teremsoros elrendezéséből indul ki.
- 13 Kós Károly: *Kis vidéki ház terve*. 1906, *Főúri kastély*, 1908. GALL, 2002. 103–104, 124–127.
- 14 A kivétel *Csiszér Berci háza*, mely vernakuláris elemekkel – boronafallal, magas nyeregtetővel – és történeti utalásokkal is gazdagított (1910).
- 15 Pontatlan Kós Károly visszaemlékezése, mely szerint (Kós, 1991. 111. l.) az ő 1910-es, a Kemény Zsigmond Társaságban tartott székfoglalója utáni esztendőben vettek volna részt a pályázaton. Így téves A. Gall datálása is: 1910. (GALL, 2002. 224–225)
- 16 Kós kerek alaprajzú épületrészei (*Varjúvár, Kis udvarház műteremmel*) inkább bástya- és torony-szerűek, mint a nagyszebeni, gyerekkori lakóházuk igazi várbástyája.
- 17 Kós: *Kettős műterem*, 1907, *Főúri kastély és Kis udvarház műteremmel*, 1908, Toroczkai: *A gödöllői szövők iskolája*, 1906, *Vázlat egy udvarházhoz*, 1908.
- 18 *Finnmagyar*. Szerk. HUDRA Klára. Budapest, Ernst Múzeum, 2004.
- 19 *Megfagyott Muzsikusz* 1907, *A Ház* 1908.
- 20 KESERÜ Katalin: Toroczkai Wigand Ede. Budapest, Holnap, 2007. 139–140.
- 21 A hurubáról KESERÜ Katalin 2008.
- 22 Új kiadása: Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1999. 125.
- 23 Magyar Építészeti Múzeum Ltsz. 2008.01.01.
- 24 Feltehetően Toroczkai Sztánára tervezett eredeti Hurubája (1909) helyén, Kós Varjúvára fölött, a

- Szentimrei-család által lakott Kós-ház épült meg.
- 25 Az alábbiakban főként azokat az épületeket ismertetem, melyekre a Toroczkai-monográfia nem tér ki.
 - 26 CZAKÓ Elemér: *Különfélék. Magyar Iparművészet* 1908. 134–135. A Királyföld és Torockó, valamint a Székelyföld és Kalotaszeg című részeket közölte *A Ház*, 1909. II. 4–5. sz. 125–132, 9–10. sz. 277–282.
 - 27 Az eredeti rajzok 1912-ben készültek. Gödöllői Városi Múzeum.
 - 28 A tanteremben felhalmozva megtalálhatók még a Toroczkai-tervezte iskolapadok is.
 - 29 KESERŰ Katalin: *Adalék az erdélyi (és hazai) örökségvédelem problémáihoz. Toroczkai Wigand Ede iskolái. Műemlékvédelem* LII. 2008. 1. sz. 65–68. KÖVESDI KISS Ferenc: *Riadóra szól a harang – A Mezőség településeinek helyzetképe (1891–1991)* című könyve (Budapest, Kráter Kiadó, 2007) tévesen Kós Károlynak tulajdonítja az épületet. Köszönöm Bartha László információját.
 - 30 Hibásan, Nagyceak címmel jelent meg: *Nemzeti Újság* 1926. március 21. 19.
 - 31 Hibásan, Mezőnylak címmel jelent meg: *Nemzeti Újság* 1926. március 21. 19.
 - 32 A Toroczkai neve alatt megjelent cikk (*Magyar köntöst a tanyai iskoláknak! Nemzeti tűzhelyei legyenek az iskolák az ifjuságnak.* In: *Nemzeti Újság* 1926. március 11.) egyéb elírásai megengedik a feltételezést, hogy a komlói terv alá került, tévesen, Mezőújlak neve, habár a *Hímes udvar* című könyvében (1916) Toroczkai saját aláírása szerint is Mezőújlak távlati képe ez. Valamint elképzelhető, hogy egy típus-terv két vagy több változatban épült meg. Mezőújlakról KESERŰ Katalin 2007. 138–139.
 - 33 Székelyalbis néven jelent meg a terve, *Nemzeti Újság* 1926. március 21. 19.
 - 34 HADIK András: *Radó Sándor (1880–1960).* In: *Magyar Építőművészet* 1990. 5. sz. 58.
 - 35 Esetükben akár felmerülhetne Toroczkai szerzősége is, ám az oromzat elé kinyúló tetőélek miatt ezek a tetők előreugró szerkezetűek, előredőlők, s mivel Toroczkai hiteles épületeinél ilyenekkel nem találkozunk, Radóhoz köthetjük őket.
 - 36 Kibédi parasztház Kós *Székelyföld és Kalotaszeg* című rajzsorozatában.
 - 37 KERESZTES Gyula: *Marosvásárhely szecessziós épületei.* Marosvásárhely, Difprescar Kiadó, 2000, 112. ugyan az utóbbi órakást Kós károlynak tulajdonítja.
 - 38 Archív fotója közölve: *Toroczkai Wigand Ede építész, iparművész kiállítása.* Gödöllői Városi Múzeum, 2008. 12. Köszönöm Muradin Jenő szíves segítségét a helyszín megtekintésében.
 - 39 *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* XLVIII. 2. (1914) 24. l.
 - 40 *Nemzeti Újság* i.m.
 - 41 Életrajzi feljegyzése. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, Valkó Arisztid anyaga.
 - 42 A gálfalvi helytörténet nem tartja nyilván az épületet, mintha meg se épült volna; Kaiser Anna szerint „nincs már meg,” tehát egykor megvolt. KESERŰ Katalin 2008.
 - 43 A nyénpatakit (Keresztvár) közben többször átépítették. Köszönöm Ugron Béla szíves segítségét.

Ede Toroczkai Wigand and Károly Kós: The “Szekler Style”

Cultural practices as they are valued by contemporary art theory give the frame of my study. Their importance was recognized at the turn of the 19th and 20th centuries in different parts of Europe including Hungary.

I focus on three phenomena from the early 20th century resulting from the influence of the Arts and Crafts movement. The first one is the valuation of peasant architecture as an alternative source of modern architecture, which Regionalism and the rehabilitation of villages were based on.

In Hungary one of the main sources of these factors and the place of realization was Szeklerland (in Transylvania, today in Romania). I analyze the Transylvanian buildings of architects Toroczkai Wigand, Kós and Sándor Radó who worked together around 1910, the historicist and modernized transformation of the vernacular and its transplantation into their town architecture. I emphasize a narrative variation of the vernacular in village architecture based on a special, hut-type house of the Szekler region, the so-called *huruba*, in connection with the state program of village development (schools and community buildings). Recalling the one-time idea of *Szekler style*, I identify it in the architecture characterized by *huruba*-type buildings of the above-mentioned architects.